

بررسی مؤلفه‌های آینده‌پژوهانه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

ناصر جاووشی^۱

اولین همایش بین‌المللی گام دوم انقلاب؛ الگوی نظام انقلابی تمدن ساز

International Conference on the Second Step of the Revolution

چکیده

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی ایران که در آغاز چهل و یکمین سالگرد پیروزی توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) صادر گردید ضمن نگاهی گذرا بر تجارب گذشته و توصیف شرایط موجود انقلاب اسلامی، با رویکردی آینده‌نگر و بلندمدت، به تبیین اهداف، چارچوب‌ها و راهبردهای موفقیت انقلاب در چهل ساله دوم پرداخته است. آینده‌پژوهی، دانش و مهارتی ساختارمند و علمی است که از یک طرف، امکان کسب بصیرت درباره وقایع آینده و احتمال‌های پیشرو را فراهم می‌آورد و از طرف دیگر، شرایط لازم برای ساخت آینده‌ای مطلوب و تحقق اهداف آرمانی ایجاد می‌کند.

این تحقیق به دنبال پاسخ به این سؤال است که آیا آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهانه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی جایگاهی دارد. این مقاله با ماهیت توصیفی - تحلیلی و به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای شده، انجام و با ابزار فیش‌برداری به جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز از بین منابع و اسناد مرتبط پرداخته است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که در بندها و فقره‌های مختلف بیانیه، می‌توان مصادیق متعددی از آموزه‌ها و مؤلفه‌های آینده‌پژوهی را شامل: ۵ روند، ۴ رویداد یا واقعه، ۱ تصویر، ۸ کنش یا اقدام، ۱۹ عامل کلیدی محیطی (۷ عامل اجتماعی - فرهنگی، ۵ عامل اقتصادی، ۵ عامل علم و فناوری و ۲ عامل سیاسی)، ۳ پیشران و ۳ عدم قطعیت احصاء کرد که مؤید جایگاه ویژه آموزه‌های آینده‌پژوهانه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است. موفقیت و تحقق تصویر آرمانی بیانیه مبنی بر تحقق جامعه‌ای تمدن‌آفرین و بسترساز ظهور و عمل به کنش‌ها و اقدام‌های مورد تأکید با لحاظ کردن عامل کلیدی محیطی است.

واژگان کلیدی

آینده‌پژوهی، انقلاب اسلامی، بیانیه گام دوم، پیشران، عدم قطعیت، روند

۱. دکتری آینده‌پژوهی

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران با سپری کردن چهل سال از عمر خود و پشت سر گذاشتن فراز و فرودهای متعدد، مراحل شکل‌گیری، پیروزی و تثبیت را در گام اول، پشت سر گذاشته و در گام دوم، با یک دیدگاه آرمانی و دینی به دنبال ساخت آینده‌ای مطلوب و آرمان‌شهری با عنوان تمدن نوین اسلامی است. تحقق این تصویر آرمانی و مطلوب مستلزم توجه و بهره‌گیری از علوم و فناوری‌های نوین در حوزه‌های علوم دقیقه و انسانی است.

آینده‌پژوهی یکی از علوم نوین در حوزه اجتماعی و انسانی است که با برخورداری از مبانی دینی و اسلامی و با سپری کردن یک فرایند تکاملی تاریخی در محافل دانشگاهی و علمی جهان، به عنوان دانش و مهارتی نوین و پیشران در ساخت آینده مطلوب کشورها و جوامع، مورد اقبال و توجه قرار گرفته است. آینده‌پژوهی، ابزاری برای خدمت به بشریت و جامعه انسانی است و می‌کوشد استعدادها و توانایی‌های انسان‌های خردگرا را برای ساختن آینده‌ای بهتر متحد کند (مقیمی، ۱۳۹۴: ۷۸) و به عرصه رقابت انواع نظام‌های سیاسی، فکری و عقیدتی تبدیل شده است (منطقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۵۲).

این دانش یک حوزه پژوهشی نسبتاً جدید است که قلمرو آن همه عرصه‌های معرفت‌نظری و تکاپوهای عملی آدمی را درمی‌نوردد و نتایج حاصل از آن می‌تواند تأثیرات گسترده‌ای در هر یک از این عرصه‌ها داشته باشد (گوهری‌فر و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۶). این دانش با ارائه و تدوین مبانی نظری و روش‌شناسی علمی، دارای مفاهیم و واژه‌های تخصصی و مقبول جوامع علمی، از جمله این مفاهیم و واژه‌ها روند، وقایع، تصاویر، اقدام، عوامل کلیدی، علائم ضعیف، نشانگر، پیشران، عدم قطعیت و... است که میزان بهره‌گیری از آنها، نشان‌دهنده درصد توجه به این دانش موفقیت‌ساز است.

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی که در طلیعه چهل و یکمین سال پیروزی انقلاب از سوی رهبر معظم انقلاب اسلامی صادر شد، اهداف و چارچوب‌های بلندمدت حرکت و جهت‌گیری انقلاب اسلامی و ارکان و اجزای نظام اسلامی در چهل سال دوم را تدوین و تعیین کرده است. این بیانیه مربوط به یک حرکت مقطعی نیست، بلکه دارای نگاهی عمیق، کاربردی، آینده‌نگر و آینده‌ساز برای جامعه و جهان معاصر است و بر تغییر مسیر تاریخ تأکید دارد، زیرا فضای عمومی و حاکم بر این بیانیه، ما را در چنین محیطی قرار می‌دهد (حاج‌علی‌اکبری، ۱۳۹۸). بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به عنوان سندی بالادستی و کلان، ناظر بر تمامی سیاست‌گذاری‌ها و کنش‌های ساختار رسمی نظام، اعم از قوای سه‌گانه و

نهادهای حاکمیتی و مردم‌گیور و مقاوم ایران اسلامی است. یکی از شرایط موفقیت و تحقق این سند همچون تمامی اسناد راهبردی بلندمدت دیگر، بهره‌گیری از رویکردی آینده‌نگر و در عین حال، هنجاری در تدوین آن است. لذا تحقیق حاضر با هدف بررسی جایگاه آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به دنبال پاسخ به این سؤال است که آیا آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهانه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی جایگاهی دارد.

مبانی نظری

آینده‌پژوهی

انسان همواره مشتاق آگاهی از آینده بوده است. با پیشرفت جامعه بشری در عرصه‌های گوناگون و کاربست روش‌های علمی در ارتقای سطح زندگی، نگرش انسان درباره میزان و چگونگی برخورد با آینده دستخوش تحولی عمیق شد و مطالعه و توجه به آینده به یک ضرورت برای اداره کشورها تبدیل شد (خزایی و الهی دهقی، ۱۳۹۱: ۱۰-۹).

واژه آینده‌پژوهی که برگردان و ترجمه واژه‌های «فیوچرز استادیز و فورسایت^۱ انگلیسی و یا پرسپکتیو»^۲ فرانسوی است (Kousa: 2011)، در پی شناسایی، ابداع، ارائه، آزمون و ارزیابی آینده‌های محتمل است تا بر پایه ارزش‌های جامعه، آینده‌های مرجح را انتخاب و برای پی‌ریزی ساخت مطلوب‌ترین آینده، کمک کند (Bell, 2003: 73) و کشف نیز در پی و شناسایی آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب و کاربست آن در زمان حال است (Mechich, 1387: 11).

بررسی و مطالعه منابع دینی و آیات و روایات ائمه معصومین (علیهم السلام) نشان می‌دهد که آینده و توجه به آن در اسلام از جایگاه ارزنده‌ای برخوردار است (چاووشی، ۱۳۹۴: ۳۳۶) و یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شریعت مقدس اسلام «آینده‌نگری» است. این موضوع را می‌توان در اعتقادات، اخلاقیات و مناسک دینی مشاهده کرد (منطقی، ۱۳۹۱: ۲۱)؛ به گونه‌ای که به اعتقاد مذاهب گوناگون اسلامی، یکی از اصول دین، «معاد» است که ماهیت آن آینده و اهمیت توجه به آن است. در بین شیعیان نیز آموزه و اعتقاد به مهدویت یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مبانی و اصول معرفتی و رفتاری است که به تبیین آینده انسان در جهان می‌پردازد. آموزه‌ها و مطالب متعدد دیگری نیز وجود دارد که نشانه نگاه اسلام به آینده و ضرورت توجه مسلمانان به آن می‌باشد وجود است (چاووشی، ۱۳۹۴: ۳۳۶).

1. Foresight
2. Prospective

هدف عمده آینده‌پژوهی، حفظ و گسترش بهروزی و رفاه بشر و ظرفیت‌های ادامه حیات بر روی کره زمین است (اسلاتر و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۲-۱۱). از دیدگاه بل (۱۳۹۲: ۲۲۱-۲۲۰)، والاترین هدف آینده‌پژوهی، حفظ و ارتقای سطح رفاه بشر و ظرفیت‌های تداوم بخش زندگی او بر روی کره زمین است. این در حالی است که هدف کلان و اصلی آینده‌پژوهی اسلامی، ساخت آینده‌ای است که در آن سعادت اخروی و قرب الهی در کنار منافع دنیوی بشر تأمین شود.

آینده‌پژوهی در مقام یک کوشش علمی و هدفمند، دارای روش‌شناسی اختصاصی است که پژوهش‌های آینده‌محور و به‌طور کلی آینده‌پژوهی را از ارزش و جایگاه شایسته فعالیت‌های علمی برخوردار می‌سازد (جان، ۱۳۷۳: ۷۷). آینده‌پژوهان، طیف وسیع و تعداد زیادی از روش‌های مورد کاربرد در تحقیقات آینده‌نگر، از جمله دیده‌بانی، پویا محیطی، روندیابی، ره‌نگاشت، دلفی، سناریونویسی و... را شناسایی و معرفی کرده‌اند. این روش‌های متنوع به مرور زمان و متناسب با اجرای مطالعات آینده ابداع شده و با پیشرفت آینده‌پژوهی با اتکا بر شیوه‌های علمی توسعه یافته‌اند (چاووشی، ۱۳۹۸: ۵۷).

مفاهیم و واژه‌های تخصصی آینده‌پژوهی

هر دانش و رشته کلاسیک برخوردار از مبانی فلسفی و روش‌شناسی اختصاصی نظیر آینده‌پژوهی، دارای مفاهیم و واژه‌های تخصصی است که تعریفی خاص و شناخته‌شده در حوزه دانش مربوطه دارد و کاربرد آن به تحقق رسالت آن دانش کمک می‌کند. از جمله مفاهیم و واژه‌های تخصصی آینده‌پژوهی روند، تصویر، اقدام، رویدادها (وقایع)، عدم قطعیت، عوامل کلیدی، نشانگر، پیشران، نشانه‌های ضعیف تغییر^۱ و... است که در این تحقیق بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و به اختصار توضیح داده می‌شوند.

- **روندها:** داتور (Dator, 1996: 109) چهار عامل اساسی، شامل: روند، تصویر، اقدام و رویدادها (وقایع) را در نحوه تحقق آینده و رویدادها و تحولات آن دخیل می‌داند. روند عبارت است از الگوی ذهنی از روابط بین رویدادها که جهت‌گیری آینده را نشان می‌دهد (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴: ۱۰۸) روندها به پیوستگی تاریخی و زمانی اشاره دارند و تغییرات منظم در داده‌ها یا پدیده‌ها در خلال زمان است (قدیری، بی‌تا: ۷۹). روند، مهم‌ترین مؤلفه

آینده است که می‌تواند به شیوه‌ای شگفت‌انگیز آینده را به تصویر کشیده، مسیر حرکت آینده را نشان دهد. هرچند روندها توسط رویدادها تغییر می‌کنند، اما با شناخت مناسب روندها می‌توان عوامل تأثیرگذار در آنها را نیز شناسایی کرد (فولادی و پدرام، ۱۳۸۸: ۳). روندها نشان می‌دهند که یک موضوع اجتماعی یا مفهوم خاص، به سمت جایگاه و گرایش خاص، میل داشته و این گرایش در یک برهه زمانی تداوم خواهد داشت (علی احمدی و همکاران، بی‌تا: ۱۲). شناسایی روندها، چارچوب و مبنای مشخص و قطعی ندارد و بسته به حوزه مطالعاتی آینده، می‌توان نسبت به شناخت آنها اقدام کرد، ولی برای دسته‌بندی روندها، می‌توان پس از گردآوری اطلاعات و شناخت روندها، آنها را در شش حوزه اجتماعی، فناورانه، اقتصادی، بوم‌شناسی، سیاسی و ارزش‌ها دسته‌بندی کرد (منزوی، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

- تصویر: تصویر، عبارت از تصویر کلامی یا نوشتاری است که مانند تصویری حاصل از عکس‌برداری، جنبه خاصی از جهان را در معرض دید قرار می‌دهد و جنبه‌های دیگر حذف می‌شود. تصویر یک گزاره مستدل نیست، بلکه به چیزی مهم اشاره دارد یا از آن خبر می‌دهد و بخش چشمگیری از تفسیر را به دوش خود خواننده می‌گذارد (پورعزت، ۱۳۸۷: ۱۰۹-۹۱). تصویر در واقع، عکسی است که توجه ما را به یک ویژگی مهم جلب می‌کند. تصویر می‌کوشد تا واقعیت پیچیده‌ای را ساده‌سازی کند، بر آن اثر بگذارد و آن را مشخص سازد. تصویرها از جنس چشم‌انداز و هنجاری هستند. تصاویر هم براساس امیدها، هم براساس ترس‌های جامعه ساخته می‌شوند. آرمان‌شهرها نمونه‌هایی از تصاویری‌اند که امیدها و مطلوب‌های یک جامعه را در وضعیت آرمانی‌اش به تصویر می‌کشند و ویران‌شهرها، در مقابل آرمان‌شهرها تصاویری از جامعه‌ای هستند که نامطلوب دانسته می‌شوند و ترس جامعه را از وضعیت آینده به نمایش می‌گذارند.

تصویرپردازی تلاشی خلاقانه برای تجسم، شناخت و ساخت آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب با تأکید بر واقعیات است. بیرونی که هدف اصلی آن دادن هشدار یا ایجاد وضعیتی مطلوب است و از آنجا که در جهان دارای پیچیدگی‌های اساسی، تا حدودی قدرت و قابلیت شناخت دقیق آینده را به ما می‌دهد، دارای اهمیت و ارزش بسیاری است (رضایان قیه‌باشی و کاظمی، ۱۳۹۳: ۱۷۳).

- رویدادها (وقایع)

رویدادها یا وقایع برخلاف روندها گسستگی تاریخی را بیان می‌کنند. رویدادها وقایعی هستند که باعث قطع پیوستگی تاریخی می‌شوند. روندها ممکن است به دلایل مختلف اتفاق بیفتند و از آن جهت اهمیت دارند که متوجه مواردی اند که برخلاف وضعیت فعلی و روندهای موجود است و با وقوع آنها، آینده تحت تأثیر قرار می‌گیرد (علیزاده و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۶).

- اقدام‌ها: هدف آینده‌پژوهی پیش‌بینی نیست، بلکه قصد دارد نتایج نحوه اقدام و رفتار بازیگران در شکل‌گیری آینده‌های بدیل را بررسی کند. تحرک، اقدام و کنشگری و در برابر آن سکون، ایستایی و بی‌حرکی دو شیوه از مواجهه با آینده و وقایع آن است که تأثیر و نتایجی کاملاً متفاوت به دنبال خواهد داشت. اقدام و کنش علمی همراه با بصیرت موجب جهت‌دهی به آینده و ساخت آن براساس مطلوبیت‌ها می‌شود و سکون، انفعال و بی‌حرکی، منجر به انزوا، شکست، استحاله و اضمحلال خواهد شد. لذا گزینه‌های کنشگری در آینده‌نگری و آینده‌سازی اهمیت بالایی دارند.

- عدم قطعیت: عدم قطعیت‌ها بخشی از زندگی روزانه ما هستند که به ندرت آنها را شناسایی می‌کنیم. عدم قطعیت به معنای ندانستن آنچه که در فردا رخ خواهد داد، نیست، بلکه به معنای ندانستن مسایل، روندها، تصمیم‌ها و رویدادهای سازنده فرداست. اگر نتیجه و پیامد موضوعی در آینده توسط شرایطی تعیین شود که ما در حال حاضر قادر به برآورد یا تخمین آن نباشیم، آن را «غیرقطعی» می‌نامیم و نمی‌توانیم هیچ احتمالی را به نتایج مختلف مورد نظر نسبت دهیم. عدم قطعیت به میزان پیش‌بینی‌ناپذیر بودن تحولات و نتایج آینده آن اشاره دارد (منزوی، ۱۳۹۱: ۱۲۹). عدم قطعیت‌ها، دوگانه‌ها یا چندگانه‌هایی هستند که در مورد پیشران‌ها و عوامل کلیدی یک موضوع بیان می‌شوند و هر یک از موضوع‌های پیش روی آن پیشران یا عامل کلیدی می‌تواند آینده آن موضوع را تحت تأثیر قرار دهد. به عبارت دیگر، عدم قطعیت، پیشران مهمی است که کارشناسان، در وقوع یا عدم وقوع آن اختلاف نظر قابل توجهی دارند و نمی‌توانند جهت وقوع آن را پیش‌بینی کنند (چاووشی، ۱۳۹۸: ۲۸۱).

- عوامل کلیدی: عوامل کلیدی، مؤلفه‌ها، متغیرها و وضعیت‌های محیطی هستند که تأثیری قابل توجه بر میزان و نحوه وقوع تحولات در یک کشور و جامعه دارند (چاووشی، ۱۳۹۸: ۲۷۸). عوامل کلیدی را در حوزه‌های مختلف محیطی، از جمله اجتماعی، علم و فناوری، اقتصادی، بوم‌شناسی و سیاسی می‌توان احصاء کرد و نقش و تأثیر آنها بر آینده کشور را مورد بررسی قرار داد.

- **نشانه‌ها:** آینده‌پژوهی بر این باور است که باید به آینده‌های بدیل توجه کرد و وجود یک آینده را نفی می‌کند. به منظور آمادگی مواجهه کشورها، سازمان‌ها و افراد با هر یک از آینده‌های محتمل و بدیل، آینده‌پژوهی در شرایطی که عدم قطعیت در پیشران‌های محیطی مؤثر بر موضوع مورد بررسی وجود داشته باشد، از روشی پرکاربرد با عنوان سناریونگاری یا سناریونویسی استفاده می‌کند که در آن با شیوه‌ای علمی سناریوهای محتمل وقوع یک پدیده یا موضوع در آینده، شناسایی و وقایع و رویدادها و یا تحولات منجر به وقوع هر یک از سناریوها توسط آینده‌پژوه در اختیار تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران قرار می‌گیرد. لذا نشانه‌ها، گزاره‌هایی از وقایع و اتفاق‌ها هستند که وقوع هر یک از سناریوها را نشان می‌دهند.

- **پیشران‌ها:** پیشران‌ها اشاره به نیروهای عمده شکل‌دهنده آینده جهان دارد. بدیهی است که پیشران‌ها به صورت غیرمستقیم بر حوزه‌های مختلف تأثیرگذارند. به عبارت دیگر، مؤلفه‌ها یا عوامل اصلی متشکل از چند روند هستند که باعث ایجاد تغییر در یک حوزه مورد مطالعه می‌شوند. پیشران‌ها، نیروهای مهم و کلان تعیین‌کننده برای تغییر و تحولات در هر سازمان یا کشور و منطقه به شمار می‌آیند.

پیشینه تحقیق

بررسی متون و منابع علمی در دسترس، نشان می‌دهد که بررسی و تحقیقی درباره جایگاه آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی انجام نشده است. لذا در این بخش به جمع‌بندی و ارائه پژوهش‌های نزدیک و مرتبط با موضوع تحقیق پرداخته می‌شود.

هراتی و معینی‌پور (۱۳۹۱: ۵۹) در پژوهشی با عنوان «سناریوسازی و آینده‌حیات سیاسی انقلاب اسلامی ایران» که با بهره‌گیری از روش سناریونویسی انجام داده‌اند، با طرح این سؤال که با توجه به شرایط موجود در جهان و شرایط بین‌المللی، آینده نظام سیاسی انقلاب اسلامی چگونه خواهد بود، چهار سناریوی محتمل انقلاب اسلامی را بدین ترتیب مطرح کرده‌اند:

الف) عدول از انقلاب اسلامی و حرکت به سوی چیزی غیر از آرمان‌ها؛ ب) تضعیف نظام در برابر فشارهای بین‌المللی؛ ج) تضعیف نظام در برابر فشارهای داخلی و د) پیشرفت و روند رو به رشد انقلاب اسلامی. در نهایت، نتیجه گرفته‌اند آینده انقلاب اسلامی، سناریو چهارم خواهد بود.

حاجی ناصری و شیخ‌سرای (۱۳۹۶: ۱۲۹) در تحقیقی با عنوان «آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی ایران» که با استفاده از روش سناریونویسی انجام گرفته است، سه سناریو و آینده

ممکن برای انقلاب اسلامی شامل سناریوهای استحاله، براندازی و ترقی و پیشرفت معرفی و این گونه جمع بندی کرده اند که از سه آینده ممکن، سناریوهای استحاله و براندازی، آینده های منفی برای انقلاب اسلامی هستند که پروژه نخست در حال اجرا بوده، بنابراین محتمل است، اما پروژه دوم شکست خورده و نامحتمل است و سناریوی ترقی و پیشرفت هم آینده مطلوب به شمار می رود.

مطهری نژاد و همکاران (۱۳۹۴: ۱۱۷) در پژوهش خود با عنوان «درآمدی بر آینده پژوهی فرهنگی- تمدنی انقلاب اسلامی در پرتو اندیشه حق مدار» مدعی اند که به گونه ای متفاوت از پارادایم های موجود در مطالعه انقلاب اسلامی که غالباً به تحلیل های تاریخی، منطقه ای و اجتماعی در رویکرد نهادگرایی بسنده می کنند، مبتنی بر همسویی گزاره های راهبردی و الزامات عملی نظریه امانت - که جهت گیری انقلاب اسلامی را صدور جهانی انقلاب و زمینه سازی امر ظهور و برپایی ملک مهدوی تعریف می کند - به پارادایم آینده پژوهی انقلاب اسلامی در بطن و سیر نظام مهدویت، براساس زنجیره غیبت - زمینه سازی - ظهور - تحت رویکرد آینده پژوهی حق مدار پرداخته اند.

جمع بندی پیشینه های مورد بررسی نشان می دهد هر چند در مواردی با بهره گیری از فنون و تکنیک های آینده پژوهی به بررسی آینده انقلاب اسلامی پرداخته شده و تصاویری از آینده جمهوری اسلامی در قالب سناریو ترسیم شده است؛ ولی پژوهشی تطبیقی یافت نشد که به بررسی جایگاه ادبیات آینده پژوهی در اسناد کلان و راهبردی انقلاب اسلامی پرداخته باشد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر، پژوهشی توصیفی- تحلیلی است که داده های مورد نیاز به شیوه کتابخانه ای و با ابزار فیش برداری از کتب و منابع علمی مرتبط، استخراج و جمع آوری شده و به روش تحلیل محتوا، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. اعتبار تحقیق به اعتبار منابع و پایگاه های اطلاعاتی مورد استفاده می باشد.

جمع آوری داده های تحقیق

در این بخش، با مطالعه و بررسی متن بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، جملات و بندهای مرتبط با مفاهیم و مؤلفه های آینده پژوهی از یکدیگر تفکیک و استخراج شد که داده های حاصل به شرح زیر است:

- روندها

۱. روند تسلیم ملت‌ها در برابر ستم و عدم پافشاری بر آرمان‌ها: از میان همه ملت‌های زیر ستم، کمتر ملتی به انقلاب همت می‌گمارد؛ و در میان ملت‌هایی که به پاخاسته و انقلاب کرده‌اند، کمتر دیده شده که توانسته باشند کار را به نهایت رسانده، به جز تغییر حکومت‌ها، آرمان‌های انقلابی را نیز حفظ کرده باشند.

۲. عدم تهاجم اولیه و البته دفاع همه‌جانبه و تسلیم‌ناپذیری در برابر دشمن: در هیچ معرکه‌ای حتی با آمریکا و صدام، گلوله اول را شلیک نکرده و در همه موارد، پس از حمله دشمن از خود دفاع کرده و البته ضربت متقابل را محکم فرود آورده است. این انقلاب از آغاز تا امروز نه بی‌رحم و خون‌ریز بوده و نه منفعل و مردّد.

در تمام این چهل سال، تسلیم‌ناپذیری و صیانت و پاسداری از انقلاب و عظمت و هیبت الهی آن، و گردن برافراشته آن در مقابل دولت‌های متکبر و مستکبر، خصوصیت شناخته‌شده ایران و ایرانی، به ویژه جوانان این مرز و بوم به شمار می‌رفته است.

۳. روند چهل ساله مجاهدت و کسب افتخارات: این چهل سال، شاهد جهادهای بزرگ، افتخارات درخشان و پیشرفت‌های شگفت‌آور در ایران اسلامی بوده است.

۴. روند تاریخی تحقیر ملت و عقب‌ماندگی علمی کشور قبل از انقلاب: انقلاب به یک انحطاط تاریخی طولانی پایان داد و کشور که در دوران پهلوی و قاجار به شدت تحقیر شده و عقب مانده بود، در مسیر پیشرفت سریع قرار گرفت. ایران پیش از انقلاب، در تولید علم و فتاوری صفر بود، در صنعت به جز مونتاژ و در علم به جز ترجمه هنری نداشت. عقب‌ماندگی شرم‌آور علمی در دوران پهلوی‌ها و قاجارها در هنگامی که مسابقه علمی دنیا تازه شروع شده بود، ضربه سختی بر ما وارد کرده و ما را از این کاروان شتابان، فرسنگ‌ها عقب نگه داشته بود.

۵. روند چهل ساله چالش‌آفرینی استکبار برای نظام اسلامی در اشکال متفاوت: ایران مقتدر، امروز هم مانند آغاز انقلاب با چالش‌های مستکبران روبه‌روست، اما با تفاوتی کاملاً معنی‌دار. اگر آن روز چالش با آمریکا بر سر کوتاه کردن دست عمّال بیگانه یا تعطیلی سفارت رژیم صهیونیستی در تهران یا رسوا کردن لانه جاسوسی بود، امروز چالش بر سر حضور ایران مقتدر در مرزهای رژیم صهیونیستی و برچیدن بساط نفوذ نامشروع آمریکا از منطقه غرب آسیا و حمایت جمهوری اسلامی از مبارزات مجاهدان فلسطینی در قلب سرزمین‌های اشغالی و دفاع از پرچم برافراشته حزب‌الله و مقاومت در سراسر این منطقه است.

رویدادها (وقایع)

۱. انقلاب اسلامی و حفظ آرمان‌های دینی: انقلاب پُرشکوه ملت ایران که بزرگ‌ترین و مردمی‌ترین انقلاب عصر جدید است، آن روز که جهان میان شرق و غرب مادی تقسیم شده بود و کسی گمان یک نهضت بزرگ دینی را نمی‌برد، با قدرت و شکوه پا به میدان نهاد؛ چارچوب‌ها را شکست و کهنگی کلیشه‌ها را به رخ دنیا کشید.
۲. برهم زدن نظام دو قطبی در جهان و آشفته کردن خواب غفلت فرعون‌ها: انقلاب ملت ایران، جهان دو قطبی آن روز را به جهان سه قطبی تبدیل کرد. مسیر جهان تغییر یافت و زلزله انقلاب، فرعون‌های در بسترِ راحت آرمیده را بیدار کرد.
۳. شروع پیشرفت و پایان تحقیر و عقب ماندگی کشور: انقلاب اسلامی ایران به یک انحطاط تاریخی طولانی پایان داد و کشور که در دوران پهلوی و قاجار به شدت تحقیر شده و عقب مانده بود، در مسیر پیشرفت سریع قرار گرفت.
۴. رونق یافتن مناسک دینی و مذهبی و پر رنگ شدن اخلاق و معنویت: نماز و حج، و روزه‌داری، پیاده‌روی زیارت و مراسم گوناگون دینی و انفاق و صدقات واجب و مستحب در همه جا به ویژه میان جوانان رونق یافت و تا امروز، روزه‌روز بیشتر و باکیفیت‌تر شده است.

تصویر

تصویری از جامعه تمدن‌ساز و بستر ساز ظهور: اینک انقلاب وارد دومین مرحله خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی شده است. آرمان بزرگ انقلاب ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌نفاذ) است.

اقدامها

۱. پیشگامی جوانان برای شکستن محاصره تبلیغاتی دشمن.
۲. اقدام مؤکد جهاد علمی و جوشاندن چشمه دانش در کشور: به پاخیزید و دشمن بدخواه و کینه‌توز را که از جهاد علمی شما به شدت بیمناک است، ناکام سازید.
۳. زیر بار مسئولیت رفتن جوانان در همه میدان‌ها: جوانان اعم از مدیران، کارگزاران، اندیشمندان، فعالان، در همه میدان‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و بین‌المللی و نیز در عرصه‌های دین و اخلاق و معنویت و عدالت باید شانه‌های خود را زیر بار مسئولیت قرار دهند.

۴. اجرای جامع و کامل سیاست‌های اقتصاد مقاومتی: باید برنامه‌های اجرایی برای همه بخش‌های سیاست‌های اقتصاد مقاومتی تهیه و با قدرت و نشاط کاری و احساس مسئولیت، در دولت‌ها پیگیری و اقدام شود.

۵. ضرورت دلسوزی و از جان‌گذشتگی مسئولان برای مردم و بیمناکی از ایجاد شکاف طبقاتی: در جمهوری اسلامی، مسئولان به طور دائم باید برای رفع محرومیت‌ها بکوشند و از شکاف‌های عمیق طبقاتی به شدت بیمناک باشند.

۶. ضرورت اقدام دولت‌ها در تأمین آزادی و استقلال.

۷. اقدام دولت در مرزبندی با دشمن و تأکید بر ارزش‌های انقلابی: دولت جمهوری اسلامی باید مرزبندی خود را با دشمنان با دقت حفظ کند؛ از ارزش‌های انقلابی و ملی خود، یک گام هم عقب‌نشینی نکند؛ از تهدیدهای پوچ آنان نهراسد؛ و در همه حال، عزت کشور و ملت خود را در نظر داشته باشد و حکیمانه و مصلحت‌جویانه و البته از موضع انقلابی، مشکلات قابل حل خود را با آنان حل کند. در مورد آمریکا حل هیچ مشکلی متصور نیست و مذاکره با آن جز زیان مادی و معنوی محصولی نخواهد داشت.

۹. اقدام جوانان در مقابله با سبک زندگی غربی: مقابله با سبک زندگی غربی، جهادی همه‌جانبه و هوشمندانه می‌طلبد که باز در آن چشم امید به شما جوان‌هاست.

عوامل کلیدی

الف) فرهنگی - اجتماعی

۱. فطری و دائمی بودن شعارهای انقلاب: شعارهای جهانی این انقلاب دینی هرگز بی‌مصرف و بی‌فایده نخواهند شد، زیرا فطرت بشر در همه عصرها با آن سرشته است.

۲. مشارکت اجتماعی و نوع‌دوستی مردم: مشارکت مردم در موضوعات اجتماعی، مانند کمک‌رسانی‌ها و فعالیت‌های نیکوکاری که از پیش از انقلاب آغاز شده بود، افزایش چشمگیر یافته است.

۳. گسترش عدالت اجتماعی: انقلاب، کفه عدالت را در تقسیم امکانات عمومی کشور سنگین کرد.

۴. افزایش معنویت و اخلاق در جامعه: انقلاب، عیار معنویت و اخلاق را در فضای عمومی جامعه به گونه‌ای چشمگیر افزایش داد.

۵. برخورداری از کشور و ملتی با ویژگی‌های مترقی مادی و معنوی: کشور و ملتی مستقل، آزاد، مقتدر، باعزت، متدین، پیشرفته در علم، انباشته از تجربه‌هایی گران‌بها، مطمئن و امیدوار، دارای تأثیر اساسی در منطقه و دارای منطق قوی در مسائل جهانی، رکورددار در شتاب پیشرفت‌های علمی، رکورددار در رسیدن به رتبه‌های بالا در دانش‌ها و فناوری‌های مهم از قبیل هسته‌ای و سلول‌های بنیادی و نانو و هوافضا و امثال آن، سرآمد در گسترش خدمات اجتماعی، سرآمد در انگیزه‌های جهادی میان جوانان و سرآمد در جمعیت جوان کارآمد.
۶. برخورداری از اعتبار و شایستگی در سطح جهان: ایران به برکت انقلاب، اکنون در جایگاهی متعالی و شایسته ملت ایران در چشم جهانیان است و از بسی‌گردنه‌های دشوار در مسائل اساسی خویش عبور کرده است.
۷. فعالیت ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر دشمنان علیه اعتقادات جوانان و نوجوانان: ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر، امکان بسیار خطرناکی در اختیار کانون‌های ضد معنویت و اخلاق نهاده است و هم‌اکنون تهاجم دشمنان به دل‌های پاک جوانان و نوجوانان و حتی نونهالان رو به فزونی است.

ب) عوامل کلیدی اقتصادی

۱. ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی پیشرفت: هزاران شرکت دانش‌بنیان، هزاران طرح زیرساختی و ضروری برای کشور در حوزه‌های عمران، حمل و نقل، صنعت، نیرو، معدن، سلامت، کشاورزی، آب و غیره، میلیون‌ها تحصیل‌کرده دانشگاهی یا در حال تحصیل، هزاران واحد دانشگاهی در سراسر کشور، ده‌ها طرح بزرگ از قبیل: چرخه سوخت هسته‌ای، سلول‌های بنیادی، فناوری نانو، زیست‌فناوری و غیره با رتبه‌های نخستین در کل جهان، شصت برابر شدن صادرات غیرنفتی، نزدیک به ده برابر شدن واحدهای صنعتی، ده‌ها برابر شدن صنایع از نظر کیفی، تبدیل صنعت موتناژ به فناوری بومی، برجستگی محسوس در رشته‌های گوناگون مهندسی، از جمله در صنایع دفاعی، درخشش در رشته‌های مهم و حساس پزشکی و جایگاه مرجعیت در آن و ده‌ها نمونه دیگر از پیشرفت.
۲. برخورداری از نیروی انسانی جوان، مستعد و مؤمن: منظور نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی است. ۳۶ میلیون نفر در سنین میانه ۱۵ و ۴۰ سالگی؛ نزدیک به ۱۴ میلیون نفر دارای تحصیلات عالی و داشتن رتبه دوم جهان در دانش‌آموختگان علوم و مهندسی، از افتخارات انقلاب اسلامی است.

۳. وجود منابع طبیعی و خدادادی و موقعیت ژئوپولیتیک ویژه: ایران با دارا بودن یک درصد جمعیت جهان، دارای ۷ درصد ذخایر معدنی جهان است: منابع عظیم زیرزمینی، موقعیت استثنایی جغرافیایی میان شرق و غرب و شمال و جنوب، بازار بزرگ ملی، بازار بزرگ منطقه‌ای با داشتن ۱۵ همسایه با ۶۰۰ میلیون جمعیت، سواحل دریایی طولانی، حاصلخیزی زمین با محصولات متنوع کشاورزی و باغی، اقتصاد بزرگ و متنوع. ایران از نظر ظرفیت‌های استفاده‌نشده طبیعی و انسانی در رتبه اول جهان است.

۴. وجود چالش بیرونی: تحریم اقتصادی و وسوسه‌های دشمنان.

۵. وجود چالش درونی: عیوب ساختاری و مدیریتی: چالش درونی عبارت از: عیوب ساختاری و ضعف‌های مدیریتی از جمله وابستگی اقتصاد به نفت، دولتی بودن بخش‌هایی از اقتصاد که در حیطه وظایف دولت نیست، نگاه به خارج و نه به توان و ظرفیت داخلی، استفاده اندک از ظرفیت نیروی انسانی کشور، بودجه‌بندی معیوب و نامتوازن، و سرانجام عدم ثبات سیاست‌های اجرایی اقتصاد و عدم رعایت اولویت‌ها و وجود هزینه‌های زائد و حتی مسرفانه در بخش‌هایی از دستگاه‌های حکومتی است.

ج) سیاسی

۱. مشارکت گسترده مردم در عرصه‌های سیاسی: انقلاب اسلامی مشارکت مردمی را در مسائل سیاسی، مانند انتخابات، مقابله با فتنه‌های داخلی و حضور در صحنه‌های ملی و استکبارستیزی به اوج رسانید.
۲. ارتقای بینش سیاسی آحاد مردم نسبت به مسائل بین‌المللی به گونه‌ای شگفت‌انگیز.

د) علم و فناوری

۱. سرعت بالای رشد علمی کشور و رتبه برتر جهان در فناوری‌های نوین؛ ایران رتبه شانزدهم در میان بیش از دویست کشور جهان رسانید و مایه شگفتی ناظران جهانی شد و در برخی از رشته‌های حساس و نوپدید به رتبه‌های نخستین ارتقا یافت.
۲. بالاتر از میانگین بودن استعداد علم و تحقیق ملت ایران. استعداد علم و تحقیق در ملت ما از متوسط جهان بالاتر است.

پیشران‌ها

۱. وجود سبک مدیریت جهادی در کشور: مدیریت‌های جهادی الهام‌گرفته از ایمان اسلامی و اعتقاد به اصل «ما می‌توانیم» که امام بزرگوار به همه ما آموخت، ایران را به عزت و پیشرفت در همه عرصه‌ها رسانید.
۲. پیشرفت‌های علم و فناوری و ایجاد زیرساخت: موتور پیشران کشور در عرصه علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی، اقتصادی و عمرانی.
۳. وجود نیروی انسانی مستعد و مؤمن: نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی، مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور است.

عدم قطعیت‌ها

۱. عدالت و مبارزه با فساد: این دو لازم و ملزوم یکدیگرند. فساد اقتصادی، اخلاقی و سیاسی، توده‌ای چرکین در بدنه کشورها و نظام‌ها به شمار می‌رود.
۲. اقتصاد قوی و اقتصاد ضعیف: اقتصاد قوی، نقطه قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور محسوب می‌شود و اقتصاد ضعیف، نقطه ضعف و زمینه‌ساز نفوذ، سلطه و دخالت دشمنان است.
۳. امید یا یأس و ناامیدی: نخستین توصیه من امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی که در آستانه ورود به چهل و یکمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران توسط رهبر معظم انقلاب (مدظله) خطاب به مردم ایران صادر شد، سندی راهبردی و بالادستی مربوط به چهل سال دوم انقلاب است که جهت‌گیری آینده حرکت کشور توسط مردم و نهادهای حاکمیتی را تعیین می‌کند. رمز موفقیت اسناد راهبردی و بلندمدت، توجه و بهره‌گیری از آموزه‌ها و فنون و روش‌های آینده‌پژوهانه در فرایند تدوین اسناد و در متن و محتوای آنهاست. آینده‌پژوهی، دانشی نوین و نظام‌مند با مبانی فلسفی و نظری و تکنیک‌ها و روش‌های اجرایی است که امکان کسب بصیرت و شناخت از آینده و تحولات آن را فراهم می‌کند. تحقیق حاضر با هدف بررسی جایگاه آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی انجام شد و نتایج نشان داد که متن بیانیه دارای مؤلفه‌ها و اجزای متعدد آینده‌پژوهانه است؛ به گونه‌ای که هر چهار جزء شکل‌دهنده آینده

شامل روند، رویداد (واقعه)، اقدام و تصویر به همراه تعداد دیگری از مؤلفه‌های آینده‌پژوهی عوامل کلیدی، پیشران و عدم قطعیت در متن بیانیه احصاء شد. بیانیه گام دوم دارای ۵ روند، ۴ رویداد، ۸ اقدام، ۱ تصویر، ۱۶ عامل کلیدی (شامل ۷ عامل اجتماعی-فرهنگی، ۵ عامل اقتصادی، ۲ عامل علم و فناوری و ۲ عامل سیاسی)، ۳ پیشران و ۳ عدم قطعیت است. لذا پیشنهاد می‌شود مسئولان مربوطه، سند چشم‌انداز دوم جمهوری اسلامی را براساس این مؤلفه‌های مستخرج از بیانیه گام دوم، طراحی و در آن نقش و دستاوردهای طیف‌های مختلف جامعه، اعم از دستگاه‌ها و نهادهای حاکمیتی و آحاد مردم، به ویژه جوانان را ترسیم کنند. بدیهی است موفقیت تصویر آرمانی این بیانیه یعنی تحقق جامعه‌ای تمدن‌ساز و بسترساز ظهور منجی موعود، منوط به عمل مسئولان و مردم به هشت اقدام و کنش مورد تأکید در متن این بیانیه است.

منابع و مأخذ

- حاجی ناصری، سعید و نجف شیخ سرایی (۱۳۹۶)، «آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه علمی - پژوهشی انقلاب اسلامی، س ۶، ش ۲۱.
- امام خامنه‌ای (مدظله)، پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری به آدرس: www.Khamemei.ir
- بل، وندل (۱۳۹۲)، مبانی آینده‌پژوهی، ترجمه مصطفی تقوی و محسن محقق، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی. چاپ اول.
- پدram، عبدالرحیم و مهدی احمدیان (۱۳۹۴)، آموزه‌ها و آموزه‌های آینده‌پژوهی، چاپ اول، تهران: مؤسسه افق آینده‌پژوهی راهبردی.
- پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۷)، «گذار از حصارهای شیشه‌ای معرفت‌شناسی با تأکید بر الزامات زبان‌شناختی». فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای، س ۱، ش ۱.
- جان، لازمی (۱۳۷۳)، فلسفه علم، ترجمه علی پایا، تهران: انتشارات سمت.
- چاووشی، ناصر (۱۳۹۴)، درنگی بر آینده‌پژوهی اسلامی، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده، سی ام و سی و یکم اردیبهشت ۱۳۹۴، جلد سیزدهم، تهران: الگوی پیشرفت.
- چاووشی، ناصر (۱۳۹۸)، آینده‌پژوهی بیداری اسلامی در عراق و راهبردهای تثبیت و تقویت آن، رساله دکترا.
- حاج علی اکبری، محمد جواد (۱۳۹۸)، نقشه راه حرکت آینده انقلاب، همایش علمی بیانیه گام دوم ارتش جمهوری اسلامی، ۲۲ مهر ۱۳۹۸، خبرگزاری صدا و سیما به آدرس: www.iribnews.ir/fa/news/2548561
- خزایی، سعید و ایرج الهی دهقی (۱۳۹۱)، «عوامل موفقیت در آینده‌نگاری ملی»، فصلنامه مطالعات آینده‌پژوهی، س ۱، ش ۲.
- رضایان قیه‌باشی، احد و معصومه کاظمی (۱۳۹۳)، تصویرپردازی و کلان تصاویر آینده سیاست جهانی؛ «تصویرپردازی روشی مناسب برای شناخت آینده در جهان پیچیده»، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، دوره ۶، ش ۳.
- علی احمدی، علیرضا؛ فاطمه ثقفی، و محمد فتحیان (بی‌تا)، «ارائه متدولوژی روند»، فصلنامه مدیریت فردا، س ۵، ش ۱۸.
- علیزاده، عزیز؛ وحید وحیدی مطلق، و امیر ناظمی (۱۳۸۷)، سناریونگاری یا برنامه‌ریزی بر پایه سناریوها، چاپ اول، تهران: انتشارات آتی نگر.
- فولادی، قاسم و عبدالرحیم پدram، (۱۳۸۸)، پسران‌ها و روندهای تأثیرگذار در سازمان‌های نظامی، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.

- قدیری، روح‌الله (بدون تاریخ)، «بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده»، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فنون دفاعی، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاع.
- گوهری‌فر، مصطفی؛ عادل آذر، و اصغر مشبکی (۱۳۹۴)، «آینده‌پژوهی: ارائه تصویر آینده سازمان با استفاده از رویکرد برنامه‌ریزی سناریو»، فصلنامه علوم مدیریت ایران، س ۱۰، ش ۳۸.
- مچیح، پرو (۱۳۸۷)، آینده‌پژوهی و مدیریت آینده در سی دقیقه، ترجمه عبدالله حیدری، تهران: مرکز آینده‌پژوهی و اطلاع‌رسانی.
- مطهری‌نژاد، سیدمجید، محمدهادی همایون، و سعید خزایی (۱۳۹۴)، درآمدی بر آینده‌پژوهی فرهنگی - تمدنی انقلاب اسلامی در پرتو اندیشه حق‌مدار مهدویت، دوفصلنامه علمی - پژوهشی دین و ارتباطات، س ۲۲، ش ۲.
- مقیمی، ابولفضل (۱۳۹۴)، «معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی در رویکردهای نظری به برنامه‌ریزی شهری»، فصلنامه مدیریت شهری، ش ۳۸.
- منزوی، مسعود (۱۳۸۸)، پویای محیطی براساس روش تحلیل و مدل (V) STEEP، دیده‌بانی؛ مفاهیم، روش‌ها و پایگاه‌ها، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- منزوی، مسعود (۱۳۹۱)، سناریو: هنر گفت‌وگوی راهبردی، اثری از کیس فندر هین، چاپ اول، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فنون دفاعی - مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاع.
- منطقی، محسن (بهار ۱۳۹۱). «درآمدی بر اسلام و آینده‌پژوهی»، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، س ۱، ش ۴.
- منطقی، محسن؛ محسن الویری، جعفر رحمانی، و رضا آبروش (۱۳۹۷)، «ارائه مدل مفهومی روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی»، فصلنامه مدیریت فرهنگ سازمانی، دوره ۱۶، ش ۴.
- هراتی، محمدجواد و مسعود معینی‌پور (۱۳۹۱)، «سناریوسازی و آینده حیات سیاسی انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست، دوره ۴۲، ش ۳.
- Bell, W. (2003) Foundations of Futures Studies (2th ed.), New Jersey: Transaction Publishers.
- Dator James(1996), "Futures studies as applied knowledge", in Slaughter R. (Ed) New thinking for a new millennium. London: Routledge, pp 105-115
- Kousa, Tuomo,(2011) Practicing Strategic Foresight in Government. S. Rajaratnam School of International Studies, Nanyang(Singapore).

